

70 שנה למרד גטו ורשה - רקע היסטורי / ד"ר חווי בן-ששון

בתוך הערך "ורשה" אנציקלופדיה של הגטאות בהוצאת יד ושם

מרד גטו ורשה היה ההתקוממות העירונית הראשונה באירופה הכבושה, ומעשה ההתנגדות הגדול ביותר שנעשה על ידי יהודים בתקופת השואה. הדיו נפוצו עוד בימי המלחמה בפולין הכבושה ובעולם כולו, ועבור יהודים ולא-יהודים כאחד הוא מהווה עד היום סמל לגבורה נואשת ולמאבק איתנים של רוח האדם היהודי. את פרוץ המרד יש לראות כקשור באופן הדוק לתולדות יהודי פולין תחת הכיבוש הגרמני ולגורל יהודי ורשה בפרט. ורשה, עיר הבירה בה נמנו טרם המלחמה קרוב ל-380,000 יהודים, נכבשה על ידי הגרמנים בסוף ספטמבר 1939 - לאחר חודש של מצור אכזרי. תוך שבועות וחודשים ספורים, פרסמו הגרמנים צווים רבים אשר ערערו עד היסוד את חייהם של היהודים - כפרטים וכקהילה. אחת התקנות הפוגעניות ביותר היתה אות הקלון אשר חייבה את היהודים לסמן את בגדיהם בסימון מיוחד. בכך הפכו יהודי העיר למטרות מועדפות להתעללות ולמעשי התאכזרות של הגרמנים. את ניהול חיי היהודים הטילו הגרמנים על היודנרט ועל ה"יו"ר שלו - אדם צ'רניאקוב, מהנדס יהודי משכיל - ואלו נתבעו למלא את דרישות הגרמנים המרובות ובהן גיוס אנשים לעבודות כפיה.

במחצית נובמבר 1940 הוקם בעיר גטו, אשר הפך לימים הגטו הגדול ביותר שהוקם תחת הכיבוש הגרמני. בתקופת השיא רוכזו בו למעלה מחצי מיליון יהודים, שהיוו כשליש מתושבי העיר. חומות הגטו הרחיקו את יהודי ורשה מסביבתם וניתקו אותם ממקורות ההכנסה שלהם. המפעלים המעטים שהוקמו בגטו (שופים) כמו גם המפעלים שמחוץ לגטו (פלצובקות) אליהם הובאו יהודים לעבודה - לא יכלו להקל על המצוקה החומרית הקשה בגטו; עד יולי 1942, נפטרו בגטו מחמת התנאים כ-80,000 נפש. הרוב הגדול של יהודי הגטו היו שרויים במצוקה קיומית ובהתרוששות מתמדת וניסו להתפרנס בעיקר מחסכונות או ממכירת חפצים שנותרו בידיהם. ככל שהצטמצם רכוש היהודים כך גדל מספר חסרי הכל, והרעב כמו גם התמותה ההמונית התעצמו. מחלקת העזרה הסוציאלית של היודנרט ומוסדות העזרה העצמית שפעלו מחוצה לה התגייסו לעזרת הנזקקים - אך גם הן לא יכלו לתת מענה הולם לצרכים המרובים של הנזקקים בגטו ורשה. במקביל, ועל אף האיסורים הגרמנים הדרקוניים, נוצרו בגטו חיי חינוך ותרבות תוססים. חלק מפעילויות אלו התבצעו על ידי חברי תנועות הנוער אשר קיבלו את מרות מנהיגי המפלגות הפוליטיות שנותרו בגטו; בקרב אלו שיהפכו לימים לדמות מרכזיות בתנועות הנוער היו רבים אשר בראשית המלחמה הצליחו לברוח משטחי הכיבוש הגרמני למזרח, ובחרו לחזור לארץ הכבושה כחלק ממחויבותם לתנועה ולחברה היהודית. בין הבולטים בחוזרים היו טוסיה אלטמן, יוסף קפלן, ומרדכי אנילביץ' אנשי השומר הצעיר; פרומקה פלוטניצקה, יצחק צוקרמן וצביה לובטקין מתנועת דרור; ואליעזר גלר איש גורדוניה. בפעילותם הדגישו התנועות הפוליטיות לצד ההישרדות הפיסית את הכרח לקדם את הכרתו האידיאולוגית של הנוער היהודי ולפתח את מצבו הרוחני. חלק חשוב מפעילותם נעשה דרך העיתונות החשאית הענפה שפורסמה בגטו ורשה. על דפיה התנהלו ויכוחים ערים בדבר שאלות ערכיות מחיי הגטו, נותחו אירועים משמעותיים מתולדות העם והעולם לאור השקפות אידיאולוגיות שונות, ונכללו ידיעות על המתרחש בחזית המלחמה.

החל בסתיו 1941 החלו להסתנן לגטו ורשה ידיעות בדבר רציחות המוניות של יהודים במזרח פולין; בינואר 1942 הצטרפו אליהן שמועות בדבר השמדת יהודי מחוז לודז'. מרבית יהודי הגטו דחו את השמועות הללו בבחינת תעמולת מלחמה או אירועים נקודתיים שאין להם קשר לגורל העתידי של יהודי ורשה, אולם תנועות הנוער החלו לפרסם בעיתוניהם כי הגרמנים פתחו בתוכנית השמדה כוללת של היהודים ועל כן אין מנוס מארגון התנגדות מזוינת. במרץ 1942, התכנסו ראשי הציבור בוורשה ויצחק צוקרמן, נציג תנועות הנוער,

ניסה לשכנע את האקטיבה הציבורית בצורך להקים ארגון הגנה כולל. הצעתו נדחתה לא רק בגלל חוסר היכולת לאמת ולהפנים את ידיעות האיוב ואת הפרשנות הכוללת שהציעו לה הצעירים; רבים חששו כי כל התארגנות עלולה לעורר מעשי נקמה גרמניים ולפגוע בסיכויי ההשרדות של הציבור היהודי. לכך הצטרפה התנגדות תנועת הבונד אשר טענה כי מתוקף משנתם האידיאולוגית אין הם יכולים לקבל התארגנות יהודית נפרדת לזו הפולנית. למרות התנגדות ההנהגה הציבורית יזמו הקומוניסטים באפריל 1942 את הקמת 'הגוש האנטי-פשיסטי', אליו הצטרפו גם תנועות השמאל הציוני. אך הניסיונות לארגן יציאה של צעירים יהודים חמושים ליערות לא צלחו ובעקבות מספר מאסרים בקרב הקומוניסטים, חדל הגוש להתקיים.

במחצית אפריל 1942 זועזע גטו ורשה. בלילה שבין ה-17 ל-18 בו, חדרו לגטו כוחות גרמניים והוציאו להורג 52 יהודים על פי רשימה מוכנה מראש. בין הקורבנות היו פעילי מחתרת, סוכנים ידועים של הגרמנים ויצרני מזון בגטו כדוגמת אופים. אירוע זה זכה לכינוי 'ליל הדמים' או 'ליל ברתולומיאוסי'. לדברי צ'רניאקוב, יו"ר היודנראט, הגרמנים הודיעו לו כי הסיבה לטבח היתה עיתונות המחתרת והוא ביקש להפסיקה. אך מפיצי העיתונות המחתרתית דחו את הגרסה הגרמנית וטענו כי ליל הדמים מהווה דפוס גרמני המקדים את גירוש יהודי הגטו, ומטרתו להגביר את הטרור בקרב היהודים ולחסל גורמים העלולים ליזום התארגנות מזוינת. כתוצאה מכך המשיכו תנועות הנוער והארגונים הפוליטיים בפעילויותיהם, ואף ניסו להרחיב את מעשיהם מעבר לגטו תוך ניסיון ליצור קשר רשמי עם המחתרת הפולנית; אך הקשרים המעטים שהתקיימו נותרו ברמה הפרטית בלבד.

ב-21 ביולי 1942 נאסרו כמה מאנשי היודנראט כבני ערובה ובגטו פורסמה הודעה רשמית על פינוי יהודי ורשה למזרח למעט מספר מגזרים ובהם: אנשי היודנראט, עובדי מוסדות הציבור, פועלי המפעלים גרמניים ושוטרים יהודים. למחרת, ה-22 ביולי, החל מה שכונה לימים 'הגירוש הגדול', במהלכו נשלחו מרבית יהודי ורשה לטרבלינקה ונרצחו שם. כאשר התברר לצ'רניאקוב ב-23 ביולי כי במגורשים נכללים גם ילדים הוא נטל את נפשו בכפו. התאבדותו של צ'רניאקוב ערערה את מעמדו של היודנראט והגבירה את תחושת הבהלה בקרב הציבור היהודי.

עוד באותו היום, התכנסו אנשי ציבור ונציגי המחתרת לישיבה דחופה. כמה מהם ובראשם אנשי תנועות הנוער ונציגי הבונד דרשו לארגן התנגדות ציבורית לגירוש, אך מרבית הנוכחים התנגדו. היו שטענו כי מעשה שכזה יסכן את הגטו כולו וכי בכונת הנאצים לגרש רק חלק קטן ממנו; אחרים הסתמכו על רחמי שמים.

מאחר ועבודה במפעלים הגרמנים הבטיחה בתחילה הגנה מפני הגירוש לעובד ולבני משפחתו, החלו המונים לצבוא על דלתות המפעלים הרשמיים. כשאלו סירבו לקבל עובדים חדשים נפתחו בגטו עשרות מפעלים מאולתרים, שחלקם אף זכו לאישור גרמני זמני. ארגונים פוליטיים וחוגים רעיוניים ניסו למצוא מחסה מאורגן לאנשיהם אצל מנהלי עבודה הקרובים לדרכם האידיאולוגית. כך למשל, רבנים רבים הסתתרו בשופ של ר' אברהם הנדל, פעילי ציבור וחברי תנועת הנוער "השומר הצעיר" זכו למקלט בשופ של אלכסנדר לנדאו, ואילו מרבית חברי התנועות הציוניות "דרור" ו"גורדוניה" עזבו את גבולות הגטו בימי הגירוש.

בעקבות התנגדות נציגי הציבור היהודי בגטו לפעול כנגד הגירוש התכנסו **ב-28 ביולי נציגי תנועות הנוער של 'השומר הצעיר', 'דרור' ו'עקיבא'** והקימו את הארגון היהודי הלוחם, אי"ל (Żydowska Organizacja Bojowa - ŻOB). לצידו הוקם ועד לאומי יהודי (Żydowska Komitet Naradowy - ŻKN), שהיווה גוף ציבורי. פעילותו הראשונה של האי"ל היתה להודיע לציבור היהודי כי יעד המגורשים הוא טרבלינקה ומשמעותו מוות. אך הכרוזים שהופצו על ידי האי"ל נתקבלו בעוינות על ידי יהודי ורשה; רבים מהם ראו בהם פרובוקציה גרמנית אשר מטרתה ליצור עילה לחיסול מוחלט של הגטו.

כבר בשבוע הראשון לגירוש נוצרה בגטו מצוקה מחודשת: השמירה על גבולות הגטו התהדקה, ההברחה אליו הופסקה באחת, וכתוצאה מכך עמדו יהודים רבים על סף מוות מרעב. ב-29 ביולי פרסמו הגרמנים כי אלו שיתייצבו לגירוש מרצונם יקבלו שלושה ק"ג לחם וק"ג של ריבה. אלפים נהרו לאומשלגפלץ, עד שמספר המיועדים לגירוש עלה על מספר הקרונות והיו שחיכו לרכבות לטרבלינקה ימים שלמים, ללא מזון או מים.

אט אט נתברר ליהודי ורשה המשמעות האמיתית של טרבלינקה והסכנה שבגירוש הפכה למוחשית.

ניצולים מהמחנה כמו גם יהודים שקפצו מהרכבות חזרו לגטו וסיפרו את שעבר עליהם; לכך התווסף פרסום מחתרתי שהתבסס על עדותו של זלמן פרידריך (Zaiman Frydrych), איש הבונד שנשלח בראשית אוגוסט כדי להתחקות אחר רכבות המגורשים ולהביא ידיעות בדבר גורלם.

ודאות המוות הביאה להתרחבות פעילות המחתרת: האי"ל ניסה ליצור קשרים עם הארמיה קריובה (Armia Krajowa), המחתרת הצבאית הפולנית, ואף שיגר לשם כך את אחד מפעיליו הבולטים, אריה וילנר (Arie Wilner) אל מחוץ לגטו. מרבית הגורמים איתם ניסה וילנר ליצור קשר התרחקו ממנו, ורק הקומוניסטים העבירו לו מספר כלי נשק. ב-20 באוגוסט ביצעה המחתרת התנקשות בחייו של שרינסקי, מפקד המשטרה היהודית, אשר שוחרר ימים ספורים קודם לכן מהכלא כדי לעזור בניהול הגירוש. שרינסקי נפצע; חלק ניכר בתושבי הגטו חשבו שההתנקשות בוצעה על ידי המחתרת הפולנית; אך עבור המחתרת היהודית הייתה זו יוזמה ראשונית חשובה שפותחה בהמשך.

ברם **ב-3 בספטמבר** קיבלה המחתרת הצעירה מכה קשה שקטעה את פעילותיה. **יוסף קפלן**, מראשי הארגון נאסר בשל מעורבותו בהברחת אנשים מהגטו. חברו להנהגת התנועה, **שמואל ברסלב** (Szmuel Breslaw) שניסה לפעול לשחרורו נורה ברחוב וזמן קצר לאחר מכן הוצא גם קפלן להורג. המחתרת אשר רצתה להגן על נשקה הדל, מיהרה להעביר את האקדחים הספורים שברשותה למקום מסתור שונה; אך הנערה שנשאה אותו נתפסה על ידי הגרמנים ונרצחה. התחושה בקרב צעירי המחתרת הייתה של תסכול וכישלון; הרוב תבעו לצאת בצעד הפגנתי ונואש למול הנאצים, מעין התאבדות קולקטיבית, אך כמה מנציגיו הבוגרים של הארגון הצליחו לעצור את היוזמה. טענתם הייתה שצעד כזה לאחר אובדן מרבית הציבור היהודי ישחק לידי הנאצים וכי על המחתרת להכין את מאבקה האחרון באופן יסודי.

ב-5 בספטמבר 1942 פורסמה ברחבי הגטו הוראה המחייבת את כל יהודי הגטו להתייצב למחרת היום בתחום מוגדר של מספר רחובות. אוכלוסיית הגטו מנתה למעלה מ-120,000 נפש. במשך שבוע ימים, בין ה-6 בספטמבר ל-12 בו התקיימה באותם רחובות סלקציה אכזרית שכונתה לימים 'הדוד'. רק חלק קטן מאלו שהצליחו להוכיח כי הם מועסקים במפעלים גרמניים זכו לקבל אישור; השאר גורשו לטרבלינקה.

במהלך הגירוש הגדול נשלחו מגטו ורשה לטרבלינקה קרוב ל-300,000 יהודים, ורבים נוספים נספו בגבולות הגטו. כ-90 אחוזים מהגברים ומהנשים שחיו בגטו ורשה - נרצחו באכזריות במהלך הגירוש הגדול; בקרב הילדים והזקנים עמדו האבדות על 99 אחוזים. אך הגטו לאחר הגירוש היה שונה מזה שקדם לו, ולא רק בהרכבו האנושי שמנה כ-35,000 איש מועסקים במפעלים ועוד כ-15,000 יהודים לא חוקיים. את מקומה של החרדה הקיומית מימי הגירוש תפשה לאחר הגירוש מועקה נפשית קשה. יהודי הגטו הבינו כי חייהם אינם מובטחים ורבים האשימו את עצמם על חוסר היכולת להגן על יקיריהם. במציאות זו התגברו הקולות אשר ביקרו בחריפות את פעילות המשטרה היהודית בימי הגירוש והצרו על כך שהציבור היהודי לא התנגד באופן מעשי לגרמנים.

תופעות ההתפוררות לא נעדרו גם מחברי המחתרת אשר היו עדים לברוטליות הגירוש הגדול יחד עם זאת, מי שהצליח לאחד מחדש את שורות המחתרת המרוסקת היה **מרדכי אנילביץ'**, אשר שהה בקיץ 1942 בזגלמביה בשליחות מפלגתית, וחזר לגטו עם תום הגירוש. בהנהגתו נעשה ניסיון נוסף לקשור קשרים עם הצד הארץ; הפעם הצליח וילנר לזכות בהכרה של הארמיה קריובה באי"ל והועברה לו כמות מזערית של נשק, שתרומתו העיקרית הייתה בעידוד המוראלי שסיפק למחתרת.

במקביל הפך האי"ל לארגון שאיחד את מרבית הצעירים אשר גדלו בתנועות הנוער הציוניות-סוציאליסטיות ובתנועת הבונד. לצדו הוקם בסוף הגירוש הגדול ארגון מחתרתי נוסף, **האיגוד הצבאי היהודי - אצ"י** (Żydowska Związek Wojskowy - ŻZW) מיסודם של הזרמים הרוויזיוניסטים ולו מועצה ציבורית נפרדת בראשותו של ודובינסקי. במהלך החודשים אוקטובר ונובמבר הדגישו המחתרות בגטו את משמעותו האמיתית של טרבלינקה והתארגנו לקראת פעילות עתידית מזוינת. ב-9 בינואר 1943 הגיע היינריך הימלר (Heinrich Himmler) לורשה. ביקורו בגטו ובו למעלה מ-50,000 יהודים, רבים מהם ללא אישור, העלה את חמתו והוא דרש להפחית את מספרם באופן מיידי. כתוצאה מכך, ב-18 בחודש נכנסו לגטו כוחות גרמניים גדולים במטרה לגרש כ-8,000 יהודים "פראיים". הגירוש הפתיע אומנם את הציבור היהודי, אך תגובתו

הייתה מהירה: עשרות אלפי היהודים, ובהם גם בעלי התעודות, הסתתרו, ופקודותיהם של הגרמנים שדרשו מהיהודים להתייצב לבדיקת תעודות לא נענו. הייתה זו הפעם הראשונה בה נדרשו הגרמנים להיכנס לבתי הגטו על מנת לרכז את היהודים.

גם חברי המחתרת הופתעו ולא הצליחו להחליט על פעולה מתואמת, אך אנשיהם הגיבו במהירות: קבוצת לוחמים של חברי 'השומר הצעיר' בסיקודו של מרדכי אנילביץ' הצטרפה לשיירה של יהודים שהובלו לאומשלגפלץ. לפתע, ועל פי אות מוסכם, החלו הלוחמים לירות בגרמנים באקדחים הספורים שהיו ברשותם. **כל הלוחמים, למעט אנילביץ', נהרגו על ידי הגרמנים תוך דקות**, אך שיירת המגורשים פוזרה. זמן קצר לאחר מכן, אירעה התנגדות חמושה נוספת. כאשר נכנסו כוחות גרמניים לדירה בה שהו כמה חברי המחתרת מתנועת 'דרור' במטרה לחייב את היהודים לרדת לרחוב, ירו עליהם היהודים וחמקו דרך הגגות. בסופו של דבר שהו הכוחות הגרמניים בגטו עד ה-22 בחודש. בתקופה זו גורשו ממנו כ-6,000 נפש וכ-1,000 יהודים נוספים נורו ברחובותיו. הציבור היהודי בגטו ורשה, שהאמין כי מטרת הגרמנים הייתה חידוש הגירוש הגדול וחיסול סופי של הגטו, ראה בתוצאות גירוש ינואר כישלון גרמני, שנבע מסירובם של היהודים להתייצב כנדרש. הגרמנים החליטו בעקבות התנהלות גירוש ינואר להקדים את פינוי עובדי השופים לחיסול הגטו; הם שאפו להעביר את הפועלים המיומנים למחנות עבודה באזור לובלין, אולם פנייתיהם לציבור העובדים נדחו בחוסר אמון מוחלט, בין השאר בגלל פרסומי המחתרת שהתריעו כי מדובר בהטעיה גרמנית נוספת. **בימים אלו הפכו המחתרות היהודיות לנוכחות בקרב הציבור היהודי. היודנט והמשטרה היהודית איבדו כליל את סמכותם בגטו ובמקומם עלתה, לראשונה, המחתרת כהנהגה ציבורית חלופית עבור שארית העם היהודי בגטו ורשה.**

על מנת לממן את פעילויות המחתרת ובעיקר על מנת להשיג משאבים כלכליים לקניית נשק החלו האצ"י והאי"ל בהטלת מסים על עשירי השופים. מעשים אלו אשר כונו, אקסים, רק העלו את מעמדם בתוך הגטו, מאחר ומנהלי השופים נתפשו לרוב כמשתפי פעולה עם הגרמנים. יחד עם זאת, פעילות מקבילה זו החלה לעורר מתחים בין שתי המחתרות; שיקולים אידיאולוגיים מנעו את איחודן אך נוצר בניהם קשר והן החלו לתאם את פעילותיהן.

כישלון גירוש ינואר חבר לתבוסות הצבא הגרמני בסטלינגרד ולהגברת ההפצצות הסובייטיות על ורשה, ולראשונה זה זמן רב, החלו רבים להאמין כי אם ניתן יהיה לעכב את הגירוש ולו בחודשים ספורים - הרי ששארית יהודי ורשה תשרוד את המלחמה. תודעת המוות ששררה בגטו מאז הגירוש התפוגגה והמוני העם החלו לחפש לעצמם ערוץ הצלה. אלו שהיו בידם המשאבים הכלכליים והקשרים ההכרחיים כדי לחיות בקרב הציבור הפולני החלו לצאת מהגטו לצאת הארי. נראה שבחודשים האחרונים לקיומו עזבו את הגטו למעלה מ-12,000 יהודים; חלקם חזרו אליו בהמשך בעקבות הלשנות והסחטנות בהם נתקלו מצד הפולנים. אך בפני מרבית יהודי הגטו לא הייתה עזיבת הגטו בגדר אפשרות ריאלית והם החלו ביצירת מקומות מחבוא בתוך שטח הגטו. בניגוד למסתור הארעי של ימי הגירוש, הרי שהפעם בנו היהודים בונקרים מצוידים היטב, אשר יכלו להכיל עשרות ואף מאות אנשים במשך חודשים רבים: מאות קילוגרמים של מוצרי מזון יבש נאגרו; חלק מהבונקרים חוברו לרשת המים, החשמל והביוב העירוניים, והיו שניסו להבטיח את מקומם של אנשי רפואה במקום המסתור. בכמה בונקרים אף נקנו כלי נשק ונחפרו מנהרות שהתחברו לצד הארי. בו בזמן, נוצרה תופעה הפוכה בקרב חברי המחתרת. צעירים אלו קשרו את הפסקת האקציה בפעילות המזוינת של הארגון היהודי הלוחם והאמינו כי הגרמנים לא יאפשרו ליהודי ורשה לחיות עד לשחרור. באותם הימים בהם שקדו יהודי הגטו על הכנת מסתורים עסקו חברי תנועות המחתרת ברכישת נשק ובארגון תנועת ההתנגדות. שאיפתם הייתה כי המרד יהווה צעד של מחאה המונית אשר יגיע ליהודי העולם ולחברה האנושית כולה. עבור אי"ל הוכיח מרד ינואר, שכונה בדיעבד **המרד הקטן**, כי בשעת גירוש אין ביכולתו לפעול באופן מאוחד ועל כן תחת פיקודו של אנילביץ' חולק הגטו לנזרות עצמאיות: מארק אדלמן (Marek Edelman) הופקד על שופ המברשתנים; אליעזר גלר על אזור השופים המרכזיים, וישראל קאנל (Israel Kanat) היה מפקדו של הגטו המרכזי. יצחק צוקרמן נשלח לצד הארי במטרה לשקם את הקשרים עם המחתרת הפולנית שנפגעו באופן קשה לאחר שבמרץ 1943 נתפס וילנר על ידי הגסטפו. עוד קודם לכן

הצליח וילנר בזכות הדי מרד ינואר שהגיעו לפולנים לקבל מהם כחמישים אקדחים וכחמישים רימונים. אך הנשק שהיה ברשות האי"ל היה עדיין מועט ביותר: נשקם האישי של כחמש מאות לוחמיו היה אקדח ועשרה כדורים ובכל גזרה היה רובה אחד; בהמשך נתקבל גם תת-מקלע אחד וחברי מחתרת החלו ביצירת כלי נשק מאולתרים כרימונים ובקבוקי מולוטוב.

בעקבות לקחי ינואר החליט האי"ל גם כי אין לנסות לפגוע בגרמנים בשטח הפתוח אלא יש לשאוף להפגוע אותם מתוך מבוך הבתים של הגטו. 22 הקבוצות הלוחמות שלו אשר גובשו סביב השתייכות תנועתית הוצבו בדירות משותפות שמהן ניתן היה לצפות על גזרות שונות בגטו. כתוצאה מהאמונה כי ליהודים אין הצלה, ארגון זה לא הכין לעצמו בונקרים ולא הכשיר דרכי נסיגה והמלטות מהגטו.

פעילותו של **האצ"י** הייתה בעלת אופי שונה. למרות שאף הוא הוקם על בסיס אידיאולוגי מוצק של התנועות הרוויזיוניסטיות הוא קלט לשורותיו גם אנשים שחלקו על דרכו ובהם אפילו קומוניסטים. רבים מקרב 250 חבריו שירתו טרם המלחמה בצבא הפולני ובראשו עמד **פאבל פונקל** (Pawel Frenkel), צעיר מתנועת בית"ר. האצ"י הבין כי לנשק קטן-הקוטר תהיה השפעה מעטה בימי המרד והתרכז בהשגת נשק כבד יותר. הודות לקשריו האישיים עם מספר קצינים פולנים שפעלו במחתרת השיג האצ"י מספר כלי נשק אוטומטיים, למרות שאף עבור לוחמיו היה האקדח לנשק האישי. בתיאום עם האי"ל, התרכזו מרבית כוחותיו של האצ"י בצפון-מזרח הגטו והפכו את **כיכר מורנוב** בה התבצרו למתחם התקפתי. מפקדי האצ"י תכננו להנחית על הגרמנים מכת אש ובסיום הקרבות להשיג את אנשיהם מחוץ לגטו בעזרת מנהרה שחיברה בין בונקרים שלהם ובין הצד הארי.

בשבועות שקדמו לפרוץ המרד, נוצרה בגטו עיר תחתית של ממש. כמעט לכל אחד מ-40,000 היהודים שנתרו בו הובטח מקום מסתור באחד הבונקרים, והמחתרות היו לשם דבר בגטו.

בראשית פברואר 1943 פקד הימלר על חיסולה הסופי של הקהילה היהודית בוורשה, אך ייתכן גם שביצוע הנירוש, הותאם - בדומה לצעדים גרמנים אחרים - ללוח השנה היהודי. ב-19 באפריל, ערב ליל הסדר של שנת תש"ג, כותר הגטו על ידי כוחות גרמניים גדולים וחילי הס"ס חדרו אליו ללכוד את שארית יהודי גטו ורשה. אך המוני היהודים שהתכוננו לכך מזה שבועות ארוכים הגיבו בהתנגדות עממית רחבה ופתחו במה שנודע לימים כמרד גטו ורשה. לצד לחימת המחתרות, הייתה זו דווקא ההתבצרות של עשרות אלפי היהודים אשר נתנה למרד את אופיו העממי. במהלך 27 ימים עמדו יהודי הגטו למול כוחות גרמניים עודפים והקשו עליהם בביצוע המשימה שהוטלה עליהם. לרשות הגרמנים עמדו לא רק טנקים ותותחים אלא גם אלפי חיילים בעלי ניסיון קרבי שהתחלפו בניהם כדי לאגור כוח. כוח ההתנגדות היהודית מנה עשרות אלפי יהודים מורעבים שנאחזו בבונקרים בכוחותיהם הדלים, וכ-750 מגינים, חמושים בעיקר באקדחים, רובם נערים צעירים; למותר לציין כי ליהודים לא היה כל כוח עתודה.

פון זאמרן-פראנקנג, מפקד המשטרה והס"ס במחוז ורשה החליט להתחיל את הנירוש מאזור הגטו המרכזי, בו היו יחסית מעט פועלים. אך כאשר חדרו כוחותיו לגטו בשעות הבוקר של ה-19 באפריל 1943 נגלו לפניו רחובות ריקים מאדם; יהודי הגטו סירבו להתייצב לפקודת הגרמנים והטורים הגרמניים הותקפו על ידי המחתרות היהודיות: האי"ל ירה בהם מאקדחיו; **האצ"י** הצליח להבעיר פעמיים את אחד הטנקים שהוכנסו לגטו; ואחת מעמדותיו שנבלה עם הצד הארי הניפה דגל כחול-לבן ולצדו דגל אדום-לבן פולני. לוחם יהודי אחד נהרג בעוד שלגרמנים היו מספר אבדות; בערבו של היום הם נסוגו מהגטו למרות שתפסו רק מאות בודדות של יהודים. ההצלחה בעיני המחתרות ובעיני יהודי הגטו היתה אדירה; היהודים הסתובבו ברחובותיו כנדהמים ואנשי המחתרת נתקבלו כגיבורים.

לחימת היהודים ועוצמתה הפגיעה גם את הפיקוד הגרמני אשר החליט להדיח את פון זאמרן-פראנקנג ולהציב במקומו את גנרל הס"ס יורגן שטרופ בעל הניסיון בלוחמה פרטיזנית. כלקחי היום הראשון, החליט שטרופ לדכא את ההתנגדות היהודית בגטו המרכזי בעזרת כוח צבאי גדול ובמקביל להקדים את פינוי הכוח העובד ממפעלי הגטו. **אך הלחימה בגטו המרכזי, ובעיקר בכיכר מורנובסקה נמשכה.** כאשר התקרבו הגרמנים בבוקר היום השני לשופ המברשתנים פוצצו לוחמי האי"ל מוקש וירו בהם מחלונות הבתים. יתר על כן, יהודי הגטו, ובהם גם פועלי המפעלים, לא התייצבו לפינוי מסודר, אלא התבצרו בבונקרים למרות

שהתנאים בהם הפכו קשים מרגע לרגע: **ביום השני** למרד נותק הגטו מרשת החשמל, הגז והמים וברוב מקומות המסתור נדחסו יותר אנשים משתוכנן כך שמערכות האיוורור התקשו לעמוד בעומס. היקף ההתבצרות היהודית וחוסר היכולת לגרש אלפי יהודים כמתוכנן הפך לבעיה קשה עבור הגרמנים. בשלושת הימים הראשונים למרד הצליחו כוחותיהם לתפוס כ-6,000 יהודים, רובם המכריע פועלים במפעלי הגטו המרכזי שהאמינו כי מיומנותם תבטיח את חייהם. על מנת לקדם את הגירוש ובו בזמן להגן על אנשיו מפני ירי האקדחים החליט שטרופ להפסיק את קרבות הרחוב ולהיאבק ביהודים בנשק האש.

ב-23 באפריל החלו הגרמנים בשרפה שיטתית של בתי הגטו והאש המשתוללת הצליחה במקום בו נכשלו החיילים המאומנים: היא אילצה את הלוחמים לנטוש את עמדותיהם, גרמה למוותם של רבים, והכריחה את המתחבאים לצאת לרחובות. חברי האי"ל נדדו מבית לבית וניסו להתקיף את הגרמנים בלילות. תושבי הגטו קלטו אותם בבונקרים שלהם בשמחה ואפשרו ללוחמים לאגור כוח לפני יציאתם הבאה לפני השטח. כוחות האצ"י לעומת זאת, יצאו מהגטו לאחר סיום קרבות הרחוב העזים בהם נטלו חלק פעיל - כפי שתוכנן מראש. הם העבירו את כוחותיהם דרך מנהרה לצד הארי, אך תוך ימים ספורים אבדו כולם. הלשנה גרמנית הובילה את הגרמנים למקום המסתור שלהם שם התפתח קרב יריות בסופו נהרגו כל מפקדי האצ"י והרוב המכריע של לוחמיו.

בינתיים, הפכו הבתים שעלו באש בגטו למלכודות מוות: שרפת התמוכות הביאה להתמוטטות הבתים והררי בטון קרסו אל תוך הבונקר או חסמו את יציאותיו. מחמת האש הגיעה החום בגטו למאות מעלות צלסיוס; המים רתחו בצניורות ופוצצו אותם; מאגרי המזון שלא נשרפו התקלקלו מהחום; האוויר יבש והקשה על הנשימה; העשן שחדר לבונקר עיוור את העיניים והאימה והתופת הביאו את היהודים על סף שירוף. גם אז ניסו רבים להיאחז במקומות המחבוא והלילות נוצלו לשיפור תנאים החיים בבונקר ולהטבת הסוואתו.

ב-8 במאי צרו הגרמנים על בונקר ברחוב מילא 18 שם התרכזו מפקדיו של האי"ל. הלוחמים ובראשם אנילביץ' ווילנר סירבו לציית לקריאות הגרמנים לצאת מהמחבוא והעדיפו ליטול את נפשם בכפם. לוחמי האי"ל שלא היו בבונקר זה, חולצו מהגטו הבער הודות לפעילותו האמיצה של לוחם יהודי צעיר, קאד'יק, שמחה רטהייזר, אשר הוביל דרך תעלות-הביוב כמה עשרות לוחמים, והעביר אותם ליערות שבסביבת ורשה. במכתבו המפורסם שהועבר לאנטק צוקרמן תיאר מרדכי אנילביץ את תחושותיו לנוכח לחימת היהודים:

"מה שעבר עלינו לא ניתן לתיאור במילים. נפל דבר שהוא למעלה מחלואותינו הנושפים ביותר. הארמנים ברחו פעמיים מן האסו. פלואס אחת שלנו החזיקה מעמד 54 דקה והשנייה - למעלה מ-6 שעות [...]. אני מריש שמתרחשים דברים אדושים והדבר אותו העכנו לבצע ערכו רב ועצום [...]. באמצעות מספר שלנו שמענו שידור נפלא של תחנת השידור "שוויט" (עוֹס' בפולנית) על הלהימה שלנו. העובדה שפוכרים אותנו מעבר לחומות האסו מעודדות אותנו במאבקנו. היה שלום יקרירי! אולי עוד נתראה! חלום חיי קס והיה! ההצנה העצמית באסו הפכה לעובדה. ההתנצחות היהודית המפוינת והנקמה הפכו למעשה. הייתי עז לעומתה מופלאה ומלאת אכזרה של הלוחמים היהודים."

בסופו של דבר הצליחה האש, והמצוקה האדירה שהיא יצרה, להכריע את היהודים המסתתרים וכוח ההתנגדות היהודי הלך ונחלש. **ב-16 במאי** פוצץ שטרופ את בנין בית הכנסת הגדול של ורשה והכריז על סיום האקציה הגדולה. בדו"ח החניגי שהגיש למפקדיו התפאר שטרופ כי 'אין עוד רובע יהודי בוורשה'.

על פי דיווחיו של שטרופ עולה כי במהלך המרד נתפסו כ-56,065 יהודים בשטח הגטו, מתוכם קרוב ל-14,000 נורו במקום או נשלחו לטרבלינקה. עוד למעלה מ-5,000 נספו לדבריו בשרפת הגטו. מספרים אלו מופרכים ונראה כי מטרתם המרכזית היתה להאדיר את שמו של שטרופ ולתרץ את הזמן הארוך שלקח לכוחותיו לדכא את המרד היהודי. ניתן לשער כי כ-30,000 מכלל 40,000 היהודים ששהו בגטו ערב המרד נשלחו למחנות. כ-10,000 נפש נוספים איבדו את חייהם במהלך המרד: בהוצאות המוניות להורג ובשרפות הענק. למרות שאין התאמה מלאה בין דיווחיו השונים של שטרופ בנוגע לאבדות הגרמניות נראה כי אלו לא

עלו בהרבה על 16 הרוגים ו-85 פצועים עליהם מסר באופן רשמי. הכשרתם הצבאית של הגרמנים, נשקם קטן-הקוטר של הלוחמים ויכולתם של הגרמנים לפנות את פצועיהם לקבלת טיפול מעולה במהירות גרמו למספר אבדות קטן יחסית. בסופו של דבר בבסיס המספר הקטן של האבדות הגרמניות ניצבת האידיאולוגיה הנאצית אשר לא החשיבה כהוא זה את סבלם של היהודים ואת מותם ההמוני.

עם תום המרד, נותרו באזור בו התקיימו בעבר חיים יהודיים תוססים, אך ורק חורבות. נראה כי כמה מאות בודדות של יהודים המשיכו לחיות בין ההריסות גם לאחר חיסולו הרשמי של גטו ורשה, אך תנאי הקיום הבלתי אפשריים והנוכחות הגרמנית באזור הביאו לכך שרק בודדים מאנשי ההריסות, כפי שכוננו, החזיקו מעמד. עשרות אלפי היהודים שגורשו מוורשה למחנות באזור לובלין עבדו בהם בתנאים בלתי אנושיים במשך חודשים ארוכים; רובם המכריע נרצח בראשית נובמבר 1943 במסגרת מבצע ארנספט (Erntefest). אלפים בודדים מתוכם אשר נשלחו עוד קודם לכן לאושוויץ או למחנות עבודה במערב פולין ניצלו לעת עתה; מרביתם נספו בשלבים המאוחרים יותר של המלחמה במהלך העבודה הקשה, הסלקציות ומצעדי המוות.

70 שנה לאחר פרוץ מרד גטו ורשה, חשיבותו לא עורערה. לצד פעילותם המזוינת של חברי המחתרות, יש להדגיש את מעורבות המוני הציבור היהודי בוורשה, אשר בהתבצרותם בבונקרים ובהמשך הלחימה לאורך ימים ואף שבועות נטלו חלק חשוב בלחימה. הערכת המרד, המתבססת על מעורבות עשרות אלפי היהודים שהשתתפו בו רק מדגישה את פרשנותו של רש"י למסכת חגיגה: "כח, הוא כוח הזרוע, גבורה- גבורת הלב"

לפניכם, דף חברותא לעיון וללמידה בצוותא. דף החברותא הינו מתודה להעשרת נקודות ההתבוננות בנושא הגבורה. הקטעים מביאים את דבריהם של אנשים שחיו בעת השואה ומצאו בתוך המציאות האפלה שביבי אור שהעניקו משמעות לקיומם ולמאבקם.

70 שנה למרד גטו ורשה

למטרידות נוספות בתקופת חשוואן

חברותא כמוהו כאבן לאבן, לעצמה אין כל ערך, אולם כשמשפיעים אבן באבן, יוצאים יצירות
אש...
ור מרדכי מלכוזיל

2. חנוכה התש"ג, מסיבה א', מסיבה חגיגית בנדוד המעפילים:

מה גדול הניגוד. מסיבה חשכה, אחים שבים עכשיו מעבודתם היומיומית, עבודת הפרך שהם עובדים לאיבים. ליד שערי הניטו בודקים עכשיו את האחים הרוצים להביא פרוסת לחם או מעט שומן למשפחותיהם המחכות להם בכיליון עינים, וכאן? כאן יושבים בחורים ובחורות בחדר חם, מסיבי לשולחן ערוך (אמנם באופן צנוע מאד) ושרים. האין זה חסא כלפי העם? שאלה זו מנקרת במוחי, מבלי לתת לי מנוח. אך פתאום עולים באזני צלילי קולה של הפלוגאית הקטנה הקמה לפתח את המסיבה. והתשובה לשאלה כבר ישנה. אם ילדים עברים עוד יכולים בשעה קשה זו, בשעת רדיפה אחרי פת לחם, לשבת ללמוד ולהתכונן לקראת העתיד, אם בשעת ייאוש זו עוד פורצת מפי הצעירים הקריאה הגדולה של "עוד לא אבדה תקוותנו", הרי הננו בטוחים, כי עמנו עוד חי וראוי לחופש.

מתוך: הניצוץ, (18) 4, עמ' 135.

1. יחזק קצנלסון, נאום פתיחה למסיבת מורים לעברית לבילי הסדר שנת תש"ב, 1942:

לילה זה, ליל זוועות [...] וראשון, ראשון ליל לגאולה [...] הנה כי כן: מסיבת מסובין זו הרי היא מסיבה לגאולת בראשית, אנחנו קיבוץ המורים לעברית במצור ובמיצור זה בוורשה - נודמנו לכאן לחגיגה [...] אנו חוגגים את ליל הגאולה הראשונה התוססת בנו היום בכוח משנה, הגוברת בנו חילים, הפועמת ומפעמת אותנו בגבורה כפולה ומכופלת. [...]

ליל גאולה וזוועות לנו הלילה [...] שמי האביב הרחוקים מכחילים מעל ראשנו ותוהם רובצת תחת [...] ראו: דגל החיים והמוות בידנו [...] גם החיים והמוות - תאומים הם לנו הלילה. תְּאָמִי גורלנו [...] עומדים אנחנו על פי קבר ומצויים חיים לעם.

יחזק קצנלסון (1956), כתבים אחרונים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

3. פרומקה ראתה את הארץ מרחוק כ'ארץ שכולה שמש', דברה עליה בנענועים, והפחד שמא לא תגיע אליה ליוה אותה תמיד, ביטאה זאת על פי רוב בהזדמנויות שונות של פרידה מחברים עולים.

וכשפרצה המלחמה היו לה הדברים כרוכים לנמר, באותה ישיבה בקובל העיר כשקמה והודיעה שהיא חוזרת לוורשה על מנת להניח עזרה לחברים המפוזרים בכל שטחי הכיבוש הנאצי, נדהמנו כולנו, לא יכולנו לתאר את עצמנו בלי עזרתה של פרומקה, האחות והחברה. היא לא איבדה את עשתונותיה גם ברגעים הקשים ביותר. האכילה, הלבשה, דאגה לדירה ועודדה. אש לא פילל אז שהיא יצאה לקראת המוות.

באחד מימי אוקטובר (1939) האחרונים נפרדתי ממנה. זה היה בדרכה לוורשה. היא החליטה לסור לימים מספר לבית הוריה. ובאחת התחנות נתפרדו הדרכים. בכל הדרך המעיטה לדבר, ורק עכשיו הרגשתי שהיא רוצה לומר כמה מלים [...] היא התקשתה לאומרי, ולבסוף: 'אחד מאתני צריך למסור שלום שם, (שם הכוונה לאי"י) כי מי יודע אם שנינו נגיע'. ובשוחתי שבסתר לבה היה ברור לה שהיא לא תגיע לארץ לעולם. שתקנו. לאחר שהירמה את עיניה המושפלות, ראיתי דמועות נוצצות, התאוששה, באמירתה ה'שלום' ובלחיצת היד הרגשתי כי היא הולכת לקראת הבאות במסירות, בביתחון ובאמונה' (יחזק פריליס, איש קיבוץ יגור מספר על פרומקה)

5. מה היה הכוח שדחף באותם הימים אותנו, את הקבוצה הקטנה שנשארה בחיים, לדאוג שיהיה לנו יורש? יש דאגה כזו לפרט, יש דאגה כזו לתנועה - שיהיה לה יורש, שלא תינתק השרשרת, שיהיה המשך, שתדע שאינו האחרון, שהיו לפניך, ואתה המקשר, ואחר כך באים אחרים. ידיעה זו מקנה טעם אחר לך ולחייך, אתה יודע למי עמלת ולמי אתה עמל.

יחזק (אנשק) צוקרמן, יציאת פולין

4. [...] כולנו קשובים לדברי מרדכי אנילביץ': "הננו בתוך תוכם של החללה והניוו. בתוך הזוהמה הזאת נטושה מלחמתנו. אל נשכח שהכבדה במלחמות היא המלחמה בנו עצמנו. לא להתרגל ולא להסתגל לתנאים האלה! המסתגל חדל להבחין בין טוב ורע - הוא נעשה עבד בנפך ובנפש. בכל אשר יקרה אתכם זכרו תמיד. אל תתרגלו! אל תסתגלו! מרדו במציאות הזאת!..."

ישראל גוסמן, מרד הנצורים, עמ' 184-185

7 "הביטו הביטו, דגל יהודי!"- ג'ק אייזנר, חבר באצ"י, על הקרב בכיכר מורנובסקה, מתוך: אוד מוצל מאש: עם אקדחים ובקבוקי מולוטוב, התחלנו עולים על שש הקומות של בניין מס' 7, הגבוה ביותר באזור. עם כל צעד למעלה עלה גם מצב-רוחנו. מעל לגג נשקף מחזה עוצר-נשימה. שמש אביבית זרחה במלוא עצמתה. אף בדל-ענן לא נראה בשמים. מתחתינו השתרע ים של רוגע של ננות. קומץ צעירים וצעירות התחילו לקשור את הדגל לארובה. הם קדחו חור בגג, לקיבוע התורן. דקה לאחר מכן הונף הדגל הכחול-לבן, והתנוסס על וארשה. האלינה רוצה אליו, לגעת בו, היא העבירה את אצבעותיה על פני המגן-דוד. "אני כה גאה, יאצקו. צנמורות עוברת בי לצעם המחשבה שאני חלק מכל זה". משכתי אותה אלי. הבטנו זה בזה, בדול ועל פני הננות. ארטק גיגש אליו מאחור. "בסדר חברה. יש לנו עבודה. אנו זקוקים עכשיו למוחות שלכם, לא לרגשותיכם".

"אני מבינה אמרה האלינה, וניגבה את עיניה. "זה רק... זו הפעם הראשונה שאני רואה דגל יהודי".
כעבור זמן מועט, גם פאוול פרנקל עצמו הגיע לראות את מחזה הדגל.
"אילו רק הייתה לנו מצלמה", אמר פרנקל, "כל העולם היה רואה זאת".

6. נס חנוכה

בכותבי ביומי הקטן, שבו רשמתי גם מועדי ישראל, גיליתי בשמחה רבה, שחנוכה, חג האורים, יחול בעוד כמה ימים. החלטתי שאפילו בנידרארשל (מחנה עבודה בלב גרמניה) עלינו להדליק נרות חנוכה.

...על שתי בעיות צריך היה להתגבר: צריך היה לארגן שֶׁקָן וכן למצוא מקום, שממנו האור לא ייראה. לא היה מחסור בשמן בבית החודשת, אך כיצד יכולנו להבריח - ולו כמה טיפות בלבד - אל צריפנו בעוד מועד, לקראת יום שני בערב, 11 בדצמבר, ליל ראשון של חנוכה?

...החלטנו להטיל גורל. על השם הראשון שיעלה בגורל, יוטל לגנוב השמן; השלישי - יהיה אחראי להסתרתו עד יום שני בערב והחמישי ידליקנו מתחת לדרגשו. יצאתי חמישי בגורל. ...בהגיע יום שני בערב, שמתי את השמן במחציתה הריקה של קופסה למשחת נעלים, הוצאתי כמה חוסים משממית הדקה והפכתי לפתיל. כאשר הכל היה מוכן, התיישבתי לאכול בחפזון והזמנתי את כל חברינו להשתתף בהדלקת נר של חנוכה. לפתע נזכרתי שישכחנו את הגפרורים. לחשתי לבנאי. "על כל אחד להשאיר מעט מרק", צויה בניצי על חברי הרעבים לשולחן והסביר להם את הסיבה. תוך חמש דקות הוחלפו בחדר הסמוך חמש מנות מרק תמורת סיגריה. הסיגריה "הוענקה" לאחראי המטבח בעד השאלת קופסת גפרורים ללא שאלות. וכן, לאחר הארוחה, ביכתי את שלוש הברכות, ונר חנוכה קטן הבהב באיטיות מתחת לדרגשי. לא רק חברי מן השולחן הדתי השתתפו, אלא גם רבים אחרים מן החדר הצטרפו לזמזום של שירי החנוכה. וכאילו לנגד עינינו, ראינו את בתינו, עם הורינו, אחינו, אחיותינו, נשיתנו וילדינו, נאספים סביב חנוכיות-הכסף היפות, שרים בשמחה מעוז צור. דמעות ירדו על לחיינו הנפולים. לאחר מכן, התיישב כל אחד מתושבי החדר על דרגשו או בקרבת דרגשי, שקוע במחשבות עמוקות. לרגע נדמה, ששום דבר אחר אינו חשוב בעינינו. חגגנו ליל ראשון של חנוכה, כפי שנהגנו בכל השנים שקדמו למאסרנו לעונינו. היינו קבוצת יהודים, המקיימים מצוות וחולמים על בתיהם ועל שנים שעברו.

מתוך: אני מאמין

שאלות לדיון

- לפניכם 7 קטעים, חלקו את הקריאה ביניכם ודונו בשאלות אלו לאור הקטעים:
- כיצד מתארים הכותבים את המציאות הקשה אותה הם חווים?
- מאילו ערכים הם שואבים כוחות? אילו תפיסות עולם עומדות בבסיס דבריהם?
- סמנו את הערכים המרכזיים שהייתם רוצים להעלות בדיון שיעסוק בנושא "70 שנה למרד גטו ורשה".

המרכזים החינוכיים להנחלת זיכרון השואה ומשמעויותיה

לציון 70 שנה למרד גטו ורשה הפיקו המרכזים החינוכיים מגוון תכניות ופעילויות למסגרות החינוך השונות.

יד ושם

<http://www.yadvashem.org>

בית לוחמי הגטאות

<http://www.gfh.org.il>

משואה - המכון ללימודי השואה

<http://www.massuah.org.il>

מוזיאון יד מרדכי משואה לתקומה

<http://il.co.museum-m-y.www/>

מורשת - בית עדות על שם מרדכי אנילביץ

<http://www.moreshet.org>

בית העדות למורשת הציונות הדתית והשואה

<http://www.beit-haedut.org.il>

המכון ללימודי השואה על שם חדוה אייבשיץ ז"ל

<http://www.shoa.org.il>

בית טרזין

<http://www.bterezin.org.il>

שם עולם - מכון שואה ואמונה לחינוך תיעוד ומחקר

<http://www.shemolam.org.il>

